

LUTHER OP DUITSE NOODGELDBILJETTEN

INLEIDING

Het is een louter toeval dat het eerste jaarboek van het EGMP verschijnt in 1983, jaar waarin de 500ste verjaardag herdacht wordt van de geboorte van Martin Luther te Eisleben.

Langs de nieuwsmedia (1) werd reeds vroegtijdig bekend gemaakt dat deze verjaardag op grootse wijze zal gevierd worden. Het zwaartepunt van de herdenkingsplechtigheden zal in de Duitse Democratische Republiek liggen (2), omdat zich daar de steden bevinden waarvan de namen onafscheidelijk verbonden blijven met het leven en het werk van deze belangrijke kerkhervormer. In de eerste plaats zijn dit Erfurt, Eisenach en Wittenberg. Dat er in deze plaatsen noodgeld uitgegeven werd dat aan Luther herinnert, is haast vanzelfsprekend. Maar ook elders verschenen emissies versierd met het portret van Luther of met taferelen uit zijn bewogen bestaan. Zo vermeldt Albert von Borsig in zijn studie "*Motive deutscher Notgeldscheine*" (3) ook nog de *Kleingeldscheine* van Breslau, Brehna en Mühlhausen. Met de hulp van een vriend-verzamelaar (4) vonden wij Luther ook nog terug op noodgeldreeksen van Schmalkalden, Schweinitz en Treuenbrietzen.

Al de biljetten die in aanmerking komen zijn gecatalogiseerd door Dr. Arnold Keller in zijn standaardwerk "*Deutsche Kleingeldscheine 1916-1922 - 2. Teil : Serienschneine*" (5). Zo is het meteen duidelijk dat zij behoren tot de groep van het pseudo-noodgeld dat in de jaren 1920-1922 overvloedig gedrukt en uitgegeven werd ten gerieve van de verzamelaars en niet om een gebrek aan pasmunt te lenigen.

Aanvankelijk verwierven de amateurs van het waarachtige noodgeld deze bonte reeksen, die minachtend als *Wuchergeld*, *Neppausgaben* of *Bilderscheine* bestempeld werden. Dit misprijzen nam van lieverlede af en vele verzamelaars lieten zich toch bekoren door de schone en leerzame *Serienschneine* waarvan het cultuurhistorisch belang niet kon geloofend worden (6).

Tot deze omzwaai werd ook bijgedragen door Dr. Keller, die in de 4de en in de 5de uitgave van zijn *Kleingeldkatalog* (7) geen onderscheid maakte tussen de echte *Verkehrsausgaben* en de *Serienschneine*. Ook in de werken van andere auteurs (8), uitgegeven in de zeventiger jaren, werd dit onderscheid niet gemaakt. Dit is eveneens het geval in de meest recente verkoops- en veilingscatalogi, die al deze briefjes als noodgeld zonder meer vermelden.

Opvallend bij de Lutherreeksen is het feit dat de reeksen - van meestal 6 biljetten - niet genummerd zijn, wat wel het geval is bij de andere uitgiften die in een bepaalde opeenvolging iets voorstellen (zoals een sprookje, een legende of een verhaaltje). In plaats van met een nummering van 1 tot 6 te werken, wordt de

volgorde bepaald door de zes letters van Luthers naam.

Als volgorde bij de voorstelling van de reeksen hebben wij het chronologisch verloop van het leven van Luther aangenomen. Zodoende geven wij, telkens waar dit nodig is, om te beginnen enkele inlichtingen om de afbeeldingen in hun tijd te situeren. Vanzelfsprekend vormen deze nota's geen volledige levensloop van Luther, omdat hiervan niet alles op noodgeldbiljetten terug te vinden is. Tevens blijft de enorme betekenis van deze grote theoloog en reformist zo goed als onaangeroerd. Hierover iets schrijven zou onze mogelijkheden ver overtreffen en bovendien niet passen in een numismatisch kader. Wel hebben wij aan de hand van de hier voorgestelde reeksen de nadruk willen leggen op enkele begrippen in verband met de *Kleingeldscheine* (9) ; zo o.m. op het onderscheid tussen *Verkehrsausgaben* en *Serienscheine*. Voor deze laatste worden de verschillende emittenten ook nog wat toegelicht. Van elke reeks vermelden wij het nummer waaronder zij in de catalogus van Dr. Keller te vinden is, de datum van uitgifte, de geldigheidsperiode en de samenstelling. Kleine varianten laten wij onvermeld.

VOORSTELLING VAN DE BILJETTEN

1. STAD EISLEBEN

Uitgifte van 1.6.1917 : 5, 10, 50 Pfennig (Keller nr. 720).

In deze *Lutherstad* zag Martin het levenslicht op 10 maart 1483. Hij sproot voort uit een geslacht van boeren en mijnwerkers. Vader Luther was welstellend genoeg om zijn zoon te laten studeren. Luther overleed ook in deze stad op 18 februari 1546. De huizen waarin hij geboren werd en stierf zijn sinds 1917 als Luther-musea ingericht.

Deze stad gaf geen *Serienscheine* uit die aan Luther herinneren. Wel *Verkehrsausgaben*, die als treffend voorbeeld kunnen dienen om het verschil tussen beide soorten noodgeld te illustreren. Zoals veruit de meeste *Verkehrsausgaben* uit de jaren 1916 - 1919 vertoont de voorzijde enkel de strikt noodzakelijke tekst en is de keerzijde niet bedrukt.

Afbeelding 1 : 50 Pfennig

2. STAD ERFURT

Uitgifte van 7.4.1921 : 5 x 50 Pfennig (Keller nr. 753).

Deze reeks bestaat in drie uitvoeringen : één in zwart/wit en twee met kleuren, die onderling verschillen.

Na school te hebben gelopen in Mansfeld, Magdeburg en Eisenach, studeerde Luther vanaf 1501 te Erfurt. Hij behaalde er in 1505 de titel van Magister en trad in datzelfde jaar toe tot

de strenge orde van de Augustijner-Eremieten, waarbij hij in 1507 tot priester werd gewijd.

Op de voorzijde van ieder van de 5 biljetten staan voor het controlenummer, één van de letters of lettercombinaties L, U, TH, E of R, die de chronologische volgorde van de afgebeelde gebeurtenissen aangeven.

Op de keerzijde zijn in een krachtvolle houtsnedetechniek een vijftal voorname momentopnamen uit het leven van Luther afgebeeld.

Ter illustratie het tweede biljet uit deze reeks :

Afbeelding 2 : 50 Pfennig

Hierop zien wij de jonge priester in gesprek met Staupitz, de vicaris-generaal van het klooster, die er niet in gelukt aan Luther innerlijke vrede te schenken. Het is beslist een mooie reeks, maar de drievoudige uitvoering wijst duidelijk op haar commercieel karakter.

3. STAD WITTENBERG

A. Uitgifte van 10.12.1920 : 10 x 50 Pfennig (Keller nr.3539/b).

Hier werd Luther in 1508 benoemd tot docent aan de pas gestichte hogeschool en in 1512 tot hoogleraar. In 1516 werd hij bovendien prediker in de stadskerk. Op 31 oktober 1517 plakte hij er zijn ophefmakende 95 stellingen tegen de deur van de slotkerk waardoor zijn strijd met Rome begon. De paus dreigde met de kerkelijke ban, doch als getuigenis van zijn onbuigzaamheid verbrandde Luther op 10 december 1520 buiten de Elsterpoort het kerkelijk wetboek en de pauselijke bul, dit onder grote geestdrift van zijn studenten.

De Lutherstad Wittenberg heeft zijn noodgeld in menig opzicht aan deze gebeurtenissen gewijd. Toch is deze reeks een ken-schetsend voorbeeld van het zogenaamde *Wuchergeld*. In feite zijn de biljetten identiek behalve dat het controlenummer op de voor-zijde voorafgegaan wordt door één der letters van W - I - T - T - E - N - B - E - R - G.

De keerzijde toont het portret van Luther uit 1520 van de hand van Lucas Cranach boven de fatale datum : "10. DEZEMBER 1520". Het geheel is omringd door een banderol met volgende tekst : "ICH HAB EIN MAL DES PAPSTES DECRET ZV WITTENBERG VERBRENNET VND ICH WOLTS WOL NOCH EIN MAL VERBRENNEN". Van deze reeks bestaat een variante met "DEKRET" i.p.v. "DECRET". Was dat misschien een middeltje om er nog meer profijt uit te halen?

Afbeelding 3 : 50 Pfennig

B. Niet gedateerde uitgifte (1922) : 2 x 25 Pfennig, 2 x 50 Pfennig ; 1, 2, 5 en 10 Mark (Keller nr. 3539/d).

Alhoewel deze reeks beslist ook uitgegeven werd om de stadskas enige bijkomende inkomsten te bezorgen, is zij aantrekkelijker dan de voorgaande. De biljetten zijn van een verschillend formaat, wat slechts zelden voorkomt bij *Serienscheine*, en zij vertonen op de voorzijde, in een medaillon, het portret van een persoon die in de geschiedenis van de stad een rol heeft gespeeld. Op de keerzijde is een tafereel uit het leven van die persoon afgebeeld.

De volgorde van deze biljetten wordt bepaald door de letters D - M - L - U - T - H - E - R vóór het controlenummer. Hierbij werden de bons in stijgende waarde gerangschikt. Op het tweede biljet van 25 Pfg., met de letter M, vinden wij aan de ene zijde de typische Lutherkop van Cranach uit 1520 en op de andere zijde een tafereel met volgende tekst : "Verbrennung der päpstlichen Bannbulle durch Dr. Martin Luther am 10. Dezember 1520 vor dem Elster Tore zu Wittenberg".

Afbeelding 4 : 25 Pfennig

Verbranding der päpsteliker Bannbulle durch Dr. Martin Luther am 10. Dezember 1520 vor dem Elster-Tore zu Wittenberg.

Op een ander biljet uit deze tweede reeds zien wij de grafsteen van Luther naast de katafalk waarop Gustav Friedrich in 1632 opgebaard werd. Daar het op dit biljet enkel maar om een bijkoms-
tig detail gaat, is het enkel het vermelden waard.

Nota : Tijdens een rondreis stierf Luther in zijn geboorteplaats
Eisleben op 18 februari 1546. Hij werd begraven in de
Slotkerk der Stellingen te Wittenberg.

4. DE LUTHERHALLE TE WITTENBERG

Uitgifte Invocavit 1922 : 6 x 50 Pfennig (Keller nr. 3540).

Naast landen, provincies, steden, gemeenten en dorpen werd er ook veel noodgeld in omloop gebracht door banken, spaarkassen, instellingen, verenigingen, enz...

De *Lutherhalle* heeft met deze reeks bewezen dat van private zijde eveneens interessante reeksen verspreid werden.

De voorzijde toont ons de karaktervolle gelaatstrekken van Luther op verschillende leeftijden, vastgelegd door volgende kunstenaars :

Lucas Cranach 1520, 1521, 1522 en 1546, Hans Weiditz in 1521 en Daniël Hopfer in 1523. Weer worden de letters L - U - T - H - E - R als merktekens gebruikt. Samen vormen deze 6 portretten een prachtig geheel dat zou kunnen volstaan om van de grote hervormer een psycho-fysionomische studie te maken. Ter illustratie kozen wij er twee uit.

Afbeelding 5 en 6 : 50 Pfennig

Ook de keerzijden van deze biljetten zijn zeer verzorgd en stellen plaatsen voor uit de omgeving waarin Luther leefde, zoals het *Lutherhaus*, de *Lutherstube* en de *Lutherkanzlel*.

Afbeelding 7 (Lutherhaus) : 50 Pfennig

5. EVANGELISCH-KIRCHLICHER ARBEITSAUSSCHUSS (LUTHERFESTSPIELE) TE BRESLAU

Uitgifte van juni 1921 : 25 en 2 x 50 Pfennig plus niet gedateerde uitgifte : 25 en 2 x 50 Pfennig. Beiden geldig tot 15.7.1921 (Keller nr. 416).

Op 3 januari 1521 werd Luther door de paus geëxcommuniceerd. In april werd hij voor de Rijksdag te Worms gedaagd en weigerde hij voor een algemeen concilie zijn geschriften te herroepen. Of hij daar zijn vermaarde uitspraak "*Hier sta ik en ik kan niet anders*" zou gedaan hebben staat niet met zekerheid vast. Door Karel V werd hij vogelvrij verklaard, maar het vrijgeleide dat deze hem gegeven had om zich te kunnen verdedigen werd geëerbiedigd en zo kon hij naar Eisenach terugkeren.

In 1921, toen het vierhonderd jaar geleden was dat deze belangrijke gebeurtenissen zich afgespeeld hadden, werden deze te Breslau in Lutherspiele herdacht.

Het inrichtend comité gaf bij deze gelegenheid een reeks biljetjes uit waarop wij nog maar eens de letters L - U - T - H - E - R terugvinden (de E altijd kopstaand) :

L : 50 Pfennig (Juni 1921)
U : 50 Pfennig (Juni 1921)
T : 25 Pfennig (Juni 1921)
H : 50 Pfennig (ongedateerd)
E : 25 Pfennig (ongedateerd)
R : 50 Pfennig (ongedateerd)

Als illustraties werden ook hier een reeks van 6 portretten gebruikt, die echter kwalitatief niet met deze van Wittenberg vergeleken kunnen worden.

Afbeelding 8 : 50 Pfennig

GRÖSSEARTHECOMR.W.FRIEDRICH BRESLAU 1

6. STAD EISENACH

- A. Uitgifte van 1921 : 6 x 50 Pfennig, geldig tot 31.5.1921
(Keller nr. 712/F).

Bij zijn terugkeer te Eisenach werd Luther voor de schijn aangehouden door Frederik de Wijze van Sachsen - die in werkelijkheid pro-Luthers was - en in de Wartburg opgesloten, waar hij onder de schuilnaam Junker Jörg verbleef.

Tijdens zijn beschermende hechtenis werkte Luther voort aan de Duitse vertaling van de bijbel, waaraan hij reeds begonnen was in 1517, en die hij in 1534 zou beëindigen. Met deze vertaling zette Luther een mijlpaal in de ontwikkelingsgeschiedenis van de Duitse taal.

Deze reeks mag omwille van zijn hoogstaande kwaliteit zonder de minste aarzeling bij de beste *Serienscheine* gerangschikt worden. Op de letters L - U - T - H - E - R na is de voorzijde éénvormig en geeft de reden van de uitgifte op : "Zum Gedächtnis an die Ankunft Dr. Martin Luthers auf Wartburg 4. Mai 1521". Op de keerzijde worden o.m. *Luthers Gefangennahme* (T), *Luthers Ankunft auf der Wartburg* (H) en *Junker Jörg übersetzt das neue Testament* (E) afgebeeld.

Afbeelding 9 : 50 Pfennig

B. Niet gedateerde uitgifte : 2 x 25, 2 x 50 en 2 x 75 Pfennig, geldig tot 1.4.1922 (Keller nr. 712/g).

Deze reeks is, evenals de vorige ontworpen door Heinz Schiestl die heel wat *Kleingeldscheine* tekende (10). Ze wordt die der "*Minnesänger*" genoemd, en toont ons op de keerzijde enkele bekende figuren uit de Middeleeuwen die op de Wartburg vertoefd hebben : de heilige Elisabeth, Tannhäuser, Wolfram von Eschenbach en Walther von der Vogelweide. Eén biljet herinnert aan het verblijf van Junker Jörg. Het lijkt wel een ontwerp voor een mooi glasraam.

Afbeelding 10 : 75 Pfennig

7. ROBERT DAHME TE EISENACH

Niet gedateerde uitgifte (1922) : 8 x 50 Pfennig (Keller nr. 713).

Deze reeks is een treffend voorbeeld van een private uitgifte die eigenlijk niet tot het noodgeld kan gerekend worden. De tekst op de voorzijde liegt er niet om : "*Dieser Sammlerschein kost't Fünfaig Pfennig, wenn man die Zeit erwägt ist's viel zu wenig. Er wurde just herausgegeben zu Ehren grosser Männer Eisenachs,*

die hier für alle Zeiten leben".

Onder deze poging om het ons in versvorm duidelijk te maken staat er ook nog : *Gewidmet des Notgeldsammlern von Freunden des Eisenacher Landes im Herbst 1921*" en de handtekening R. Dahme. Van een bedrieglijk opzet kan er dus geen sprake zijn, wat bij andere private uitgiften soms wel het geval is. Dr. Keller heeft deze uitgiften in zijn catalogus opgenomen, maar met hun volgnummer tussen haakjes om de aandacht van de verzamelaars op het bijzondere karakter van deze reeksen te vestigen. Op de keerzijde van ieder briefje is een persoon afgebeeld die tijdens zijn leven te Eisenach verbleef, zoals o.m. Johan Sebastian Bach, Josef Viktor von Scheffel, Johan Wolfgang von Goethe, Fritz Reuter en natuurlijk Martin Luther.

Afbeelding 11 : 50 Pfennig

8. STAD BREHNA

Uitgifte van juli 1921 : 10 x 10, 16 x 25 en 12 x 50 Pfennig (Keller nr. 382).

In oktober 1524 legde Luther de monnikpij definitief af en trad op 13 juli 1525 in het huwelijk met Katharina von Bora, die van 1504 tot 1508 non geweest was in het klooster van Brehna.

In zijn woekerreeks van maar eventjes 38 biljetten herinnert Brehna aan dit huwelijk, door op 12 biljetten van 50 Pfennig Luther met zijn echtgenote af te beelden. De eentonigheid van deze reeks wordt enigszins gebroken doordat op elk biljet een verschillend citaat weergegeven is uit de tafelredes van Luther. Deze was een gezellig causeur, die zijn tafelredes met kernachtige gezegden wist te kruiden.

Afbeelding 12 : 50 Pfennig

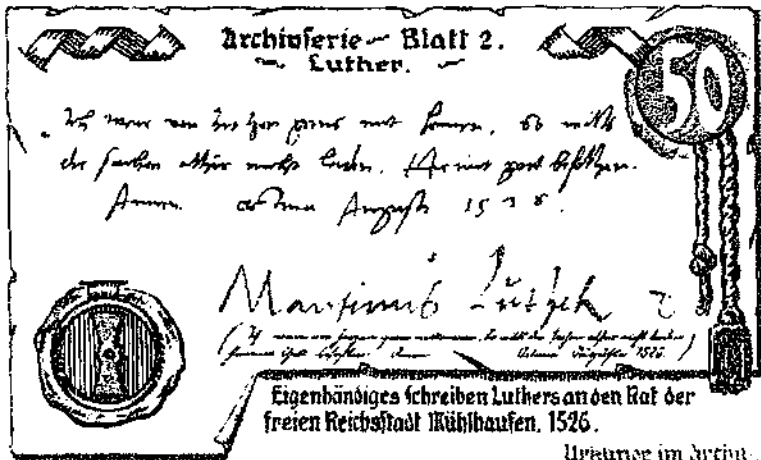

9. STAD MÜHLHAUSEN IN THÜRINGEN

Uitgifte van 1.4.1921 : 5 x 50 Pfennig (Keller nr. 1979).

In 1526 schreef Luther een brief aan het bestuur van de rijksstad Mühlhausen. Deze brief berust in het archief en *Blatt 2* van deze zogenaamde "Archivserie" geeft het slot van deze brief en de handtekening van Luther weer.

Afbeelding 13 : 50 Pfennig

10. KREIS SCHMALKALDEN

Uitgifte van 1.7.1921 : 6 x 50 Pfennig (Keller nr. 3035/g).

In 1530 beslisten enkele Duitse vorsten hun krachten te bundelen om hun nieuw geloof te verdedigen en zich samen te verzetten tegen de Roomsgezinde politiek van Karel V. Dit bondgenootschap groeide snel uit tot een kern van verzet tegen de keizer. In 1537 bekrachtigde het Verbond de Artikelen van Schmalkalden, waarin de grondvesten van de leer van Luther vastgelegd werden. In 1547 werd het Verbond te Mühlberg door de troepen van Karel V verslagen waarna het ophield te bestaan.

Op de keerzijde van deze biljetten zijn de eerste twee data vermeld en vinden wij de portretten van de vorsten die het bondgenootschap hadden opgericht : Philipp von Hessen, Johan von Sachsen en Friedrich der Weise. Ook de gelaatstrekken van Melanchton, de voornaamste strijdgenoot van Luther, en - hoe kan het anders - van de man die tot dit alles de aanleiding gegeven had.

Afbeelding 14 : 50 Pfennig

11. STAD TREUENBRIETZEN

Uitgifte van juli 1921 : 6 x 50 Pfennig (Keller nr. 3339).

Wij hebben bij deze uitgifte geen direct verband kunnen vinden met één of ander feit uit het leven van Luther. Wel is het zo dat hij in vele plaatsen zijn hervorming ging prediken, en misschien wil deze stad er aan herinneren dat hij ook daar gesproken heeft. Deze veronderstelling is verdedigbaar door het feit dat een paar andere biljetten uit deze reeks aan lokale gebeurtenissen gewijd zijn.

De reeks werd ontworpen door Heinz Schiestl.

12. KREIS SCHWEINITZ

Uitgifte van 1.6.1921 : 10, 20, 25, 2 x 50 Pfennig (Keller nr. 3099).

Dit is de laatste reeks waarop wij Luther afgebeeld vonden. Zij is wel minder esthetisch dan de mooie reeksen van H. Schiestl maar omwille van de naieve vorm waarmee zowel de tekenaar als de schrijver van de tekst, de betekenis van Luther in een verhaaltje hebben samengevat, maakt ze toch de moeite waard.

De vijf biljetten zijn eerder klein van formaat en tonen op de keerzijde een eenvoudige pentekening waarrond een verklarende tekst.

Op het eerste briefje is een statig herenhuis in vakstijl afgebeeld. *"In diesem Amtshaus zu Schweinitz hatte Kurfürst Friedrich der Weise nachts vor Allerheiligen 1517 ein prophet. Traum".*

Op het tweede zien wij de keurvorst half opgericht in zijn baldakijnbed starend naar een monnik die een overgrote ganzeveer in de hand houdt. *"Wie ein Mönch im Traum von den Kurfürsten begehrte an die Tür der Schlosskirche zu Wittenberg schreiben zu dürfen".*

Op het volgende slechts een forse hand met een ganzeveer schrijvend - *"Wie der Mönch ja viele Worte schrieb und der Kurfürst die Worte aus Wittenberg auch in Schweinitz lesen konnte".*

Ter illustratie kozen wij het vierde biljet omwille van zijn eenvoudige symboliek *"Wie des Mönches Feder bis Rom reichte durch das Ohr eines Löwen ging und des Papstes dreifache Kron ins Wanken brachte".*

Afbeelding 16 : 20 Pfennig

Het laatste biljet toont een vrij slecht nagetekend portret van Luther uit 1529 met de volgende tekst "Wie der Traum zu Wahrheit ward. Gottes Wort und Luthers Lehr vergehen nun und nimmer mehr".

Ter gelegenheid van het Lutherjaar 1983 hebben wij opgezocht wat er over deze grote theoloog en baanbrekend hervormer op Duitse noodgeldbiljetten te vinden is. Een haast onmogelijk reeksje (Keller nr. 759) was ons bijna ontgaan. Het is een private uitgave van "Erinnerungsschein", die alleen naar hun vorm als noodgeld kunnen bestempeld worden. Zij werden te Erfurt in mei 1922 uitgegeven ter gelegenheid van een noodgeldtentoonstelling. Op het biljetje van 50 Pfennig is het standbeeld van Luther zeer slecht weergegeven.

Mogelijkerwijze bestaan er nog biljetjes die wij niet vernoemd hebben, omdat wij ons slechts konden steunen op twee onvolledige verzamelingen.

Zeker zijn er ook munten en/of medailles waarop Luther voorkomt. Aan de specialisten op dit gebied om ook eens op speurtocht te gaan.

In het Lutherjaar zullen er beslist ook postzegels uitgegeven worden met zijn portret. Maar dit is dan een zaak voor de thema-verzamelaars onder de filatelisten.

Joris MERTENS

NOTA'S

1. Duitse TV in herfst 1982 ; BRT - De protestantse stem op 28.6.1982 en 20.12.1982 ; - *De Nieuwe Gazet* van 7.1.1983 en *De Morgen* van 25.1.1983.
2. Het reisbureau van de DDR organiseert in 1983 bijzondere 5-daagse rondritten langs de meeste bekende Luthersteden.
3. Widder-Verlag, Berlin, 1923, 120 p.
4. Jan DE LEY, lid van het EGMP en van Billeta Belgica.
5. 6. Auflage, Berlin-Wittenau 1953, 121 p.
6. Gustav PRANGE, *Das Deutsche Kriegsnotgeld, Eine kulturgeschichtliche Beschreibung*, Band I, Görlitz, 1921, 130 p., Band II, Görlitz, 1922, 127 p.
7. 4. Auflage, Berlin, 1922, 188 + 14 p. ; - 5. Auflage, Wilhelmshaven, 1935, 443 p.
8. Hans MEYER, Manfred MEHL en Karl LUND - cf. *Tijdschrift voor Numismatiek*, vol. XXVI, nr. 5, 1976, p. 133.
9. *Tijdschrift voor Numismatiek*, vol. XXVI, nr. 4, p. 102.
10. Josef KAMMANN, *Das schöne Notgeld ... von Heinz Schiestl*, in *Das Notgeld*, 13. Jahrg., nr. 3, März 1931 ; Dr. Arnold KELLER, *Heinz Schiestls Notgeldscheine*, in *Das Notgeld*, 13. Jahrg., nr. 4, April 1931, nr. 5, Mai 1931.